

Archeologie in West-Friesland 12 Gemeente Hoorn

Portugese pracht uit
de Westfrieze Gouden Eeuw

Europa vormde in de Hollandse Gouden Eeuw (1570-1650) een smeltkroes van culturen, smaken en stijlen. Door de internationale handel en zeevaart kwamen de Westfriezen in aanraking met zaken die ze nooit eerder hadden gezien. Op de tafels van de welgestelde Westfriezen verschenen Chinese porseleinen schotels maar ook Portugees aardewerk. Bij opgravingen in West-Friesland worden de laatste jaren regelmatig Portugese blauw-witte borden gevonden. Ze duiden op Europese handel in zout, hout en graan langs de Atlantische-, Noordzee- en Oostzeekusten waaraan de Westfriezen actief deelnamen.

Portugal en de Lage Landen

Op de wereldkaart liggen het koninkrijk Portugal en de Zeven Verenigde Provinciën niet ver van elkaar. Zij kennen opmerkelijke overeenkomsten. Door de ligging van beide landen aan open zee en de bescheiden omvang van de bevolking, was het moeilijk om op het land tot gebiedsuitbreiding te komen. De economische en territoriale expansie moest over zee worden gezocht. Door het uitrusten van handelsvloeden ontdekten zij de wereld. Daarnaast werden handelsposten gesticht en ondersteunde de vloot de agressieve handelspolitiek. Met het verdiende geld vulde men de staatskas. Beide landen kenden in verschillende fases van hun geschiedenis ook een diepgaand conflict met landsheer of buurland Spanje. Zij waren deels economisch van elkaar afhankelijk, maar waren gelijktijdig rivalen die elkaar op leven en dood bevochten en indien mogelijk de zwakte van de ander listig uitbuitten.

De uitwisseling van kennis, het zenden van handelsmissies en ambassadeurs, het afdwingen van monopolies, maar ook het opnemen van religieuze vluchtelingen, de Sefardische Joden, verdiepten en verbreedden de relaties tussen Portugal en De Republiek in de Gouden Eeuw.

Blauw-wit uit de grond

Tijdens archeologische opgravingen in de Westfriese steden en dorpen wordt veel keramiek gevonden. Dit hard gebakken materiaal blijft in de grond goed bewaard. Veel Westfriezen konden zich in de Gouden Eeuw wat veroorloven en bezaten relatief veel spullen. Zij kochten nieuwe of tweedehands goederen. Wat betreft serviezen viel het blauw-witte tafelgoed in de smaak. Dit valt onder te verdelen in porselein uit China en Hollands aardewerk met tinglazuur – majolica en faïence – afkomstig van de Atlantische en Mediterrane kusten. De veelkleurige majolica borden uit Italië en de Nederlanden zelf

Bord van Chinees 'kraak' porselein opgegraven aan de Westerstraat 28 in Enkhuizen. 1630-1650, Ø 36 cm.

waren populair totdat via Portugal het eerste Chinese porselein werd ingevoerd. De kwalitatief hoogwaardige Chinese borden, kommen en schalen waren zeer gewild in de huishoudens, maar zij waren schaars en zodoende duur. De lokale majolicabakkers in Portugal en De Republiek en later ook plateelbakkers namen de decors van het Chinese porselein maar al te graag over. Zowel het Delfts aardewerk als de Portugese faïence kennen een beschrijving die een samensmelting is van internationale stijlen: Chinees, Moors, Mediterraan en eigen toevoegingen. Typerend voor de Portugese faïence is de snelle stijl van schilderen met een vrij dikke penseel. Dat is geheel anders dan het fijne, gedetailleerde schilderwerk op Chinees porselein. De witte porseleinen baksels van Portugese faïence zijn enigszins vergelijkbaar met die van Delfts aardewerk maar anders dan het klinkend hard gebakken Chinese porselein. De glazuren van Delfts en Portugese faïence zijn vaak even wit, maar soms grijswit of gelig. De vormen zijn vaak gelijk.

In de Westfriese bodem komt keramiek uit alle windstreken tevoorschijn: Chinees en Japans porselein, Delfts blauw, majolica, Italiaans blauw en wit aardewerk en blauw-witte Portugese faïence uit de periode 1590 tot 1670. Het Chinees porselein in West-Friesland komt voor vanaf ongeveer 1580, en wordt zodoende vaak samen met Portugese faïence gevonden. De aange troffen hoeveelheid Portugees materiaal is vaak laag in vergelijking met de voorwerpen van lokaal gemaakt rood- en wit aardewerk waarmee werd gekookt en de steengoed kannen waaruit werd gedronken. Het Portugees vormt vaak nog geen 0,5 % van de totale keramiek uit de Gouden Eeuw. Toch is het mogelijk om tussen het andere blauw-witte materiaal op

Vaarroutes van de Westfriese vrachtaandere en het transport van zout, graan en eiken- en naaldbout in Europa. In rood de Republiek der 7 Verenigde Provinciën, in oranje Portugal.

Portugese vaas gevonden in Medemblik, 1625-1650.

Bord van Hollandse majolica, opgegraven aan het West in Hoorn, 1610-1630, Ø 20 cm.

Bord van Portugese faience gevonden in De Streek, 1625-1650, Ø 22 cm.

Bord van Delftse faience, opgegraven aan de Bangert 38 in Blokker, 1670-1700, Ø 39 cm.

basis van schilderstijl, thema's, datering en vorm de groep bijzondere 'exoten' te onderscheiden. Behalve tinglazuuraardewerk, wordt ook roodbakkend Portugees sieraardewerk, ingelegd met witte kiezelsteentjes gevonden.

De zeven zeeën

De politieke en economische verhoudingen in Europa in de 15de en 16de eeuw wijzigden drastisch. Tot in de 15de eeuw verliep in Noordwest-Europa de handel via de kustvaart, over rivieren en landwegen. Steden maakten handelsafspraken zoals binnen de Hanze. De Noordwest-Europese netwerken sloten aan bij die in het mediterrane gebied met belangrijke stadsstaten als Genua en Venetië. Bij de handelsposten van deze stadsstaten aan de zuidoostelijke zijde van de Middellandse

Zee sloten de karavanen uit het Midden-Oosten en Klein-Azië weer aan. Voor al deze netwerken gold dat bescheiden hoeveelheden goederen en producten over middellange afstanden, langs gevaarlijke routes met veel belastingheffing werden vervoerd. Het systeem stortte door oorlogsgeweld en gebrek aan innovatie in. Maar vraag naar specerijen, zijde, hout en zout bleef groot.

Waar de landen bij de zee zoals Holland en Portugal eerst in de periferie van Europa lagen, kwamen zij door technologische en economische veranderingen juist in het centrum van de ontwikkelingen terecht. Op zoek naar de verloren markten en gemotiveerd door hoge verkoopprijzen rustten de Portugezen in de 15de eeuw expeditie langs de Afrikaanse kusten uit. Bartolomeu Diaz bereikte in 1488

Kaap Goede Hoop. Tijdens de expeditie van Vasco da Gama werden de kusten van het Indiase schiereiland ontdekt. De 'carracas' –schepen van de Portugezen, door de Hollanders 'kraken' genoemd, voeren met hun lading zoals Chinees porselein de hele wereld over. Hiervan is de naam 'kraakporselein' ook afgeleid. De Portugezen stichtten handelsposten in Goa (1510) en op Ceylon. De Portugese invloed reikte begin van de 16de eeuw tot aan Malakka (1511) in Zuidoost-Azië waar eveneens een handelspost kwam. De sprong naar het Verre Oosten en de Gordel van Smaragd kwam in de jaren daarna. Op de Molukken (1512) maar ook op de kusten van China veroverden de Portugezen strategische plekken om handel te drijven. In 1543 werd bij toeval Japan ontdekt. De eerste zekere han-

Portugese kraken (carraca) en een galei varen langs de kust. Joachim Patinir, Vlaanderen, rond 1515.

Aan het ABC in Hoorn werden de resten van ronde zoutketen opgegraven, waar het Portugese zout werd gezuiverd.

delspost voor de kust van China werd in 1557 Macao. Vanaf dit eiland kwam een geregelde handel tussen Japan en China met Portugal op gang. De verhalen opgeschreven door ontdekkingsreiziger en avonturier Fernão Mendes Pinto uit 1569 maakten grote indruk in Europa. Het Portugese wereldrijk was op de toppen van zijn macht.

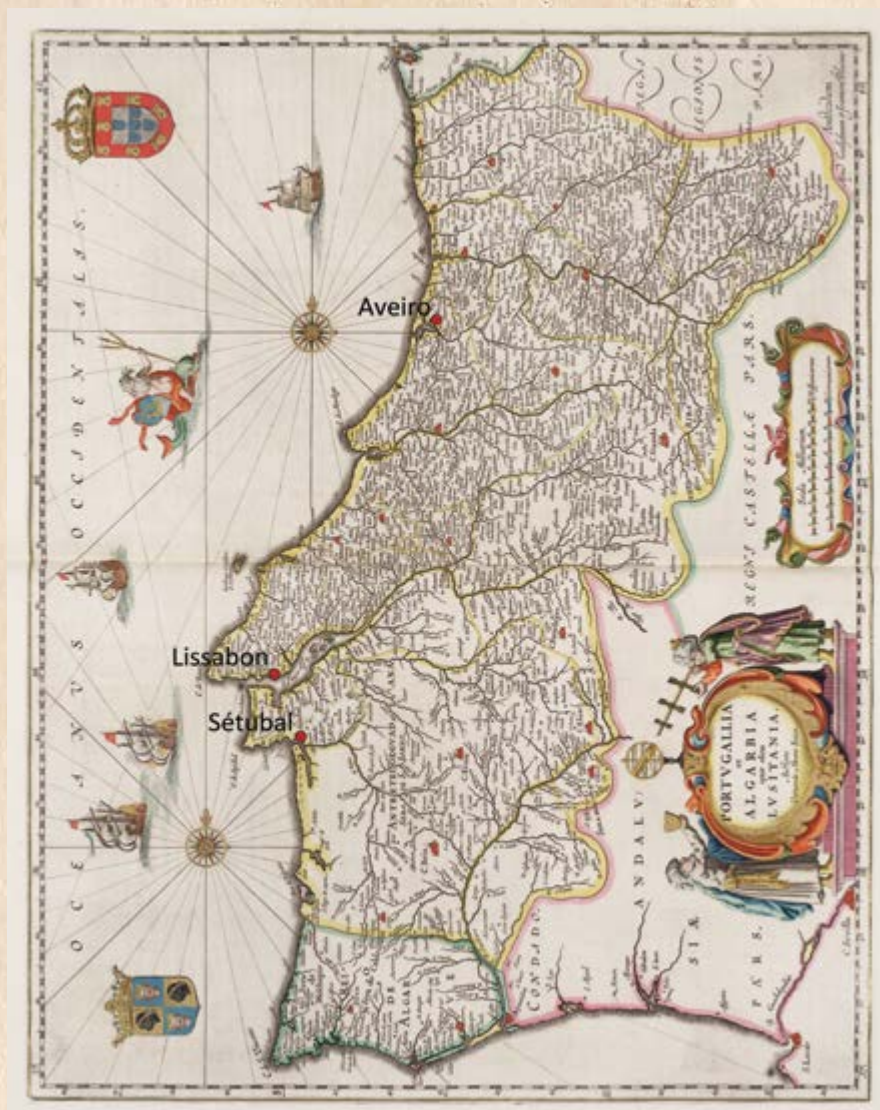
De macht en economische kracht wekte ook belangstelling in West-Friesland. De in 1544 in Enkhuizen geboren Dirck Geritz Pomp werd door zijn ouders op 11-jarige leeftijd naar Lissabon gezonden om daar Portugees en Spaans te leren en handelskennis op te doen. Zij hadden scherp gezien dat de toekomst voor hun zoon in de handel op de wereldzeeën lag. In 1568 vertrok Dirck op een Portugees schip naar Goa in India. In 1573 voer hij naar China en Japan, een reis van 29.000 km. In 1583 ontmoette hij in Goa een andere Enkhuizenaar, Jan Huygen van Linschoten, de weghereider van de Hollandse vloot naar Indië. Beide Westfriezen kenden elkaar niet, maar sloten ver van huis direct vriendschap.

Na nog een tweede reis naar China en Japan, kwam Dirck 35 jaar later in 1590 als rijk man weer terug in Enkhuizen. Hij kreeg de bijnaam 'Dirck China'. Van Linschoten en Pomp deden tijdens hun reizen belangrijke detailinformatie op over het Portugese wereldrijk, de vaarroutes en vooral de handelswaar op de wereldmarkten en in Portugal. Deze zaken kwamen goed van pas want de rijkdom en het succes van de Portugezen stimu-

leerde de Hollanders en Westfriezen om de concurrentie aan te gaan. Dat resulteerde onder andere in 1602 in de oprichting van de VOC.

Zout, hout en graan, suiker, wijn, port en kurk

In de Gouden Eeuw was een groot deel van de welvaart van West-Friesland afkomstig van de handel over zee. Binnen de Westfriese Omringdijk produceerde men veel zaken die waardevolle handelswaar vormden, zoals kaas, vlees, haring, bier, wapens en paarden. De bederfelijke waar werd geconserveerd door deze te roken, te zouten of te drogen. Zo bleef het voedsel op de verre reizen lang goed. Bij de productie van levensmiddelen was daarom zout en hout nodig. Zout was nodig om haring, rundvlees en kaas te pekelen en eikenhout om tonnen te maken voor het verpakken van haring en zout vlees.

Kaart van Portugal door Fernando Alvares Secco (1665) met hierop de belangrijkste havenplaatsen.

Kokosnoot gevonden in een waterput aan de Davidstraat in Enkhuizen, 1620-1670.

In West-Friesland was geen zout en geen bruikbaar hout aanwezig. Zowel grote hoeveelheden zout als hout geschikt voor de vervaardiging van kuipen en tonnen moesten worden geïmporteerd. Eikenhout kwam uit het stroomopwaartse gebied van de Rijn en gedurende de Gouden Eeuw steeds meer uit de landen langs de Oostzee en Scandinavië. In Noorwegen, Zweden en Estland werd tevens het zilverspar en de fijnspar geladen. Van dit naaldbomenhout werden later niet alleen tonnen gemaakt; het werd vooral als bouw materiaal toegepast in dijken, sluizen, bruggen en vooral stadhuizen en stolpboerderijen. De grootse consument was de scheepsbouw.

De Westfriese reders en schippers specialiseerden zich in het vervoer van bulkgoederen en de vaart langs de havens van de Europese kusten. Hoorn en Enkhuizen bezaten grote koopvaardijvloeten die hun opdrachten veelal van de kooplieden uit Amsterdam ontvingen. Zo ontstond een handelsvaart die via veel

Een bronzen Portugese Escudo munt opgegraven in Wijdenes, waarde van 10 Reis geslagen onder koning Joao III (1521-1577).

vaste routes verliep; eerst graan halen in de Oostzee, bijvoorbeeld in het Pruisische Koningsbergen of Danzig. Dan door naar de Atlantische kusten en lossen in Aveiro, Lissabon of Setúbal en vervolgens geladen met grof zout terug naar Hoorn of Enkhuizen. Aldaar weer laden met koopmanswaar als vis, vlees, kaas, laken, huishoudelijke artikelen, wapens en door naar Noorwegen om hout in te schepen. Met het hout weer naar Portugal en met zout weer terug naar huis.

De schepen die dit hout en zout vervoerden werden 'Houthaalders' en 'Zouthaalders' genoemd. Zij werden gebouwd op de werven in Hoorn en Enkhuizen maar ook in Edam, Zaandam en Amsterdam. De hogere rangen aan boord waren veelal woonachtig in de Waterlandse en Westfriese dorpen en steden.

De Westfriese schepen lagen in de belangrijkste Portugese zouthaven Setúbal vaak lang voor anker. Het laden kostte tijd, de wind moest gunstig zijn en de bemanning verveelde zich regelmatig. Uit de registers van de stad Setúbal blijkt dat de Hollandse bemanningen berucht waren om hun losbandigheid in deze havens. Families hielden hun dochters thuis; wijn en port vloeide rijkelijk in de havenkroegen. De schepen brachten ook welvaart en de bemanning liet de escudo's, guldens en florijnen flink rollen. Setúbal was de belangrijkste zouthaven van Europa. Het was hier, maar ook in andere Portugese havens dat snuisterijen voor thuis werden aangeschaft: fraai Portugese aardewerk, Chinees porselein en zaken uit de Nieuwe Wereld als kokosnoten, een aapje, een papegaai of zelfs een cavia. De zeelieden kwamen met mooie spullen thuis.

Het lijkt er niet op dat vanuit Portugal grote handelspartijen eenvormige keramiek hun weg vonden naar de Lage Landen, zoals vanuit Italië en China wel het geval was. Daartoe zijn de vormen en decors van het Portugese tinglazuur aardewerk dat in West-Friesland is aangetroffen van te matige kwaliteit. Het ziet er naar uit dat het om kleine handelspartijen en 'private cargo' gaat, bestaande uit borden, kopjes en bijzondere objecten. Als belangrijke handelswaar wordt het dan ook nergens genoemd in de Amsterdamse bevrachtingsregisters.

Geloof, Hoop en Liefde

De meeste Portugese objecten dateren tussen 1625 en 1650. Het gaat om borden, schoteltjes, koppen en kannen. Uitzon-

Een Portugees bordje met een dubbel doorboord hart en kantkloswerk langs de rand. Opgegraven in een waterput op het EBF-terrein in Enkhuizen. Rond 1650-1675, Ø 15 cm.

derlijke vormen zijn plooischotels, wijwaterbakjes en pispotten. De decors op de voorwerpen kennen een aantal thema's. Hartjes, pijlen en echtparen duiden op liefde en trouw. Daarnaast zijn er heraldische wapens, met name die van Portugal, maar ook familie- en fantasiewapens. Combinaties van wapens en liefdessymbolen komen ook voor. Geometrische motieven uit de mediterrane en Arabische wereld worden eveneens toegepast. Chinoiserie is het meest voorkomend.

Met name in de opdeling van de randen van de borden in panelen en de beschildering van de randen zijn de verbasterde Chinese motieven te herkennen zoals boekrollen en het artemisia blad. Deze motieven zijn door de Portugese schilders vervormd tot spinnen: de 'aranhães'. Ook het Chinese 'servetwerk', een opvulling met geometrische patronen, krijgen een Portugese vertaalslag. Zo worden de chrysanten verwaaid zonnebloemen, rotspartijen en vergezichten met pagodes worden een glooiend landschap en pioenrozen en ronde toffees met losse wikkels. Een mix van bovengenoemde stijlen, voorzien van Portugese familienamen, ruiters en jachttafelen maken de hybride compleet. Alle decors zijn uitgevoerd in blauw. Pas in de periode na 1650 lijkt ook paars te worden toegepast en komt het zogenaamde kantkloswerk voor.

Waarschijnlijk begrepen de Portugese schilders en de Westfriese consumenten weinig van de Chinese beeldtaal. De Europese heraldische wapens en liefdesvoorstellingen sloten meer aan bij de leefwereld van de zeelui. Wellicht dat zij juist voorwerpen met deze decors kozen om mee naar huis te nemen.

Chinoiserie op een Portugees bord, een eendje in het midden, artemisia bladen en pioenrozen daaromheen. Opgegraven aan de Karperkuil te Hoorn. Na 1624.

Fruitschaal gevonden aan de Bangert 38 in Blokker. Centraal staat het wapen van Portugal met daarop de 'escudo' met vijf schilden en zeven kastelen. Datering: rond 1625 gemaakt in Lissabon. Ø 38 cm.

Portugees bord met chinoiserie en in het midden een echtpaar. Boven hen een dubbel doorboord vlamvend hart. Rond 1625, Ø 28 cm.

Portugees aardewerk in Westfriesse steden en dorpen

In de Westfriesse steden Medemblik, Hoorn en vooral Enkhuizen wordt in de opgravingen met enige regelmaat Portugees aardewerk gevonden. De vroegste Portugese faience bevindt zich in de ophogingslagen van Enkhuizen van na 1590, het moment van de grote stadsuitbreidingen. Het gaat dan om enkele scherven. Bij andere op-

gravingen in de drie steden treffen archeologen Portugese faience aan in (as)kuilen, waterputten, vuilstorten en in de bouwgrond van de zeedijk. Een enkele keer komt een scherv voor met een Portugese familienaam, zoals aangetroffen in stortlagen van het Oostereiland in Hoorn, dat gereed kwam in 1649.

Ook in de Westfriesse dorpen wordt Portugees aardewerk met enige regel-

maat in kleine hoeveelheden gevonden. Er zijn wel verschillen te zien; sommige bewoners gebruikten wel veel luxe keramiek maar geen Portugese faience en Chinees porselein. Dit valt bijvoorbeeld op bij de keramiek aangetroffen bij de boerderij Hooghoutwoud in De Gouwe. Ook in Zwaag aan de Bangert 61 komen beide soorten niet voor (zie AiWF 10). In Wognum en het direct aan de Zuiderzee gelegen Schellinkhout komt daarentegen zowel porselein als Portugese keramiek voor. Bij het historisch onderzoek naar de bewoners van de buitendijkse boerderij van Schellinkhout (zie AiWF 3), is op basis van historische bronnen de verbinding met de vrachtaart op Portugal aangetoond. Op het terrein naast Herberg het Rode Hert in Bovenkarspel, dichtbij de Broeker zeehaven, werden enkele scherven van Portugese wapenborden gevonden.

In een afvalkuil van het perceel Bangert 38 in Blokker werd een opmerkelijke

Scherv met Portugese familienaam 'FREDERICO' gevonden op het Oostereiland in Hoorn.

Scherv met het wapen van Portugal, opgegraven aan de Fruittuinen in Enkhuizen.

Scherv van Portugees aardewerk opgegraven naast Herberg Het Rode Hert in Bovenkarspel, 1600-1650.

Opgraven aan de Paktuinen in Enkhuizen. De 'nieuwbouwwijk' van kort na 1590 waarvan de funderingen naar boven komen, staat op dikke ophogingspakketten. Opgraving zomer 2013.

Opgraven aan de Kleine Havensteeg in Hoorn. In de zomer van 2010 kwam ook hier Portugees aardewerk tevoorschijn.

Portugees bord met fantasiewapen, gevonden in Zwaag, 1600-1650

Portugees bord opgegraven in Westerblokker met aranbões op de rand en centraal een soort pauw in de tuin.

Portugees bord gevonden aan de Westeinderweg in Wognum. Rand met panelen en bloemen, in het midden een tuin. 1625-1650, Ø 28 cm.

vondst gedaan: een zogenaamde plooi-schotel die werd gebruikt als fruitschaal. De plooi-schotel is een Hollandse keramiekvorm geïnspireerd door het Franse

Portugese kan met een wild zwijn, opgegraven aan de Fruittuinen in Enkhuizen.

zilvergoed. Het in Blokker gevonden exemplaar was beschilderd met Chinese voorstellingen met in het midden het wapen van Portugal. De archeologische context laat zien dat de fruitschaal mogelijk tweedehands is gebruikt omdat de rest van het afval uit de kuil dateert uit de periode 1650-1700. De schaal zelf moet rond 1625 in Lissabon zijn vervaardigd. Al even bijzonder is het 'huwelijksbord' gevonden naast de 17de-eeuwse molenaarswoning van de in 1608 drooggelegde Wogmeer. Dit bord van Portugese makelij dateert eveneens uit de eerste helft van de 17de eeuw. Ook op veel andere boerderijplaatsen komen bij ontgravingen regelmatig stukken Portugees aardewerk tevoorschijn. Het gebruik van Portugese faïence nam echter sterk af nadat rond 1650 een overdaad aan betaalbaar Delfts aardewerk de markt overspoelde en de Westfriese consument overschakelde naar deze Hollandse producten.

Conclusie

Portugees tinglazuuraardewerk komt in West-Friesland relatief vaker voor dan in andere gebieden in dezelfde periode in Nederland. Dat heeft te maken met de op de zee gerichte handel en frequente scheepvaart tussen Portugal en West-Friesland. De bevolking uit de Westfriese dorpen en steden nam daar als opvarenden volop aan deel. De koopvaardij tussen de twee Europese grootmachten was met name gericht op import en export van graan, hout en zeezout. Van een grote geregleerde import van Portugees aardewerk was echter geen sprake. Deze keramiek was vermoedelijk 'private cargo' die zeevaarders van hun reizen als souvenirs meenamen. Het illustreert hoe de Westfriezen pronkten met serviesgoed dat paste bij hun mondiale ambities en relaties. Daarbij had Portugal als handelspartner een speciale plaats.

Historische foto van de dijk van de Berkmeer, in de rode cirkel staat het huis van de molenaar.

Schilderij van een welgestelde Enkhuizer familie in de Gouden Eeuw. Let op het Chinees porselein op de kast.

Colofon

© Archeologie West-Friesland, Hoorn, 2014

Deze folder is een uitgave van Archeologie West-Friesland, het gemeentelijk samenwerkingsverband van 1 Drechterland,

2 Enkhuizen, 3 Hoorn, 4 Koggenland,

5 Medemblik, 6 Opmeer en 7 Stede Broec.

★ Hoorn ★ Medemblik ★ Enkhuizen

Tekst: Michiel Bartels

Redactie: Linda Mol, Christiaan Schrickx

Ontwerp en productie: Vind Magazine, Hoorn

Meer informatie?

Archeologie West-Friesland

Postbus 603, 1620 AR Hoorn, NL. 06304-68593

www.archeologiewestfriesland.nl

Dank gaat uit naar

Nel den Os, Sjaak Jong en Martin Veen.

Afbeeldingen:

Archeologie West-Friesland m.u.v.:

Stichting het Pre-Industriële Gebruiksvoorwerp: 7-1, 3,

National Maritime Museum Greenwich UK: 3-4,

Historische Vereniging Oud Medemblik: 2-2,

Westfries Museum: 1-2, Collectie Weesie: 3-2,

Het Scheepvaartmuseum Amsterdam: 4-2,

Zuiderzeemuseum Enkhuizen: 7-6.

ISSN 2212-4365 (print)

ISSN 2212-4373 (web)

Deze brochure kwam tot stand in het kader van 'bet internationale onderzoeksproject:

'Nas rotas do mundo.

A Faiança Portuguesa (séculos XVI-XVIII)'

www.faiancasmundo.fcsb.unl.pt

Gemeente
Drechterland

